МҰСТАФА ШОҚАЙ ТҮРКІСТАНДЫҚ ЭМИГРАНТТАРДЫҢ КӨШБАСШЫСЫ

Жанат КУАНДЫКОВНА*

Түйіндеме: Мақалада бүкіл саналы ғұмырында исі түркі халықтарының тәуелсіздігі жолында күрес жүргізіп, шетелге кетуге мәжбүр болған және Түркістандық мұғажырлардың көсеміне айналған қоғам қайраткері, саясаткер Мұстафа Шоқайдың эмиграциялық қызметі баяндалады.
Мұстафа Шоқай патшалық Ресей билеген заманда дербес ел болуды армандаған тәуелсіздік жолында қажымай-талмай күрескен бүкіл исі түркі халықтарының басын қосып, тәуелсіз демократиялық мемлекет құруды армандаған қазақтың бір туар азаматы. Ол Батыс Еуропаға келген бірқатар түрік саяси эмигранттарымен бірге түрік халықтарының азаттығы жолында күрес жүргізді. Мұстафа Шоқайда және басқа атамекенді тастап кеткен мұғажырлар да тек шетелде Кеңес өкіметінің содыр саясатын әшкерелеумен ғана шектелген жоқ. Олар Ресейдің пролетарлық диктатурасынан Түркістанның азат болуын күтті. Мұстафа Шоқай сынды жүздеп, мыңдап саналған мұғажырлардың арманы да осы еді. Олар өз атамекендерін жанындай сүйіп, шетелде жүргенде де оның тұтас мүддесіне қызмет етуге дайын екендіктерін дәлелдеді.
Тірек Сөздер: *Түркі Халықтары, Эмиграция, Көсем, Қоғам Қайраткері, Еуропа Эмигранттары*.

Mustafa Shokay Leader of Turkestani Emigrants

Abstract: The article tells about the emigration activities of a public figure, politician Mustafa Shokay, who fought for the independence of the Turkic peoples all his adult life, was forced to go abroad and became the leader of Turkestan museums.
Mustafa Shokai is a citizen of Kazakhstan who dreamed of becoming an independent country during the reign of tsarist Russia, uniting all the Turkic peoples who tirelessly fought for independence. Together with a number of Turkish political emigrants who arrived in Western Europe, he fought for the freedom of the Turkish people. Mustafa Shokayda and other fortune-tellers who left their homeland were not limited to exposing the hostile policy of the Soviet regime abroad. They were waiting for the liberation of Turkestan from the proletarian dictatorship of Russia. Hundreds and thousands of caves like Mustafa Shokai dreamed of this. They love their compatriots and are ready to serve their holistic interests, even when they are abroad.
Key Words: *Turkic Peoples, Emigration, Leader, Public Figure, European Emigrants*.

Ресейде жеңіске жеткен большевиктердің ұлт мәселесіне қатысты саясаты және олардың ұлттық демократиялық күштермен санаспауы көптеген түркістандық қайраткерлердің эмиграцияға кетуіне себеп болды. Олардың қатарында Ресейдегі түрікшілдік қозғалыстың көрнекті өкілдері, атап айтсақ М. Шоқай, А.З.Уәлиди, А.Ысқақи, Ф.Тоқтар, М.Э.Расул-Заде және т.б. болды (Шілдебай, 2002). Осы тұлғалар Түркістанның азаттығы жолында күрес жүргізді және тұтас Түркістан идеясының басты қолдаушылары болды. Әсіресе, өзінің эмиграциялық өмірінің ешбір кезеңінде тұтас Түркістан идеясына салқылдақтық танытпаған М.Шоқай бағытын зерттеу тарихи әділеттілік тұрғысынанда, адамгершілік тұрғысынан да дұрыс деген пікір айтсақ қателеспейміз. Ал енді оның шетелдік эмиграцияға кетуі қаншалықты негізді еді деген мәселеге тоқталайық. Осы орайда тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қойгельдиев еңбегінен мынадай бір кішкене деректі келтіре кетейік: «...Ол Грузияда журнал шығарып тұрған шағында Ташкендегі Сұлтанбек Қожанұлынан телефонограмма алады. Онда алдымен істеп алып, артынан қешірім сұрайтын Кеңес үкіметінің Қоқан автономистеріне амнистия жариялағандығы, соған байланысты Мұстафаның кейін, Ташкенге қайта орала беруіне болатындығы жөнінде айтылған еді. Бір ғажабы, Мұстафа бұл арада өте тиімді шешімге келе білді» (Қойгелдиев, 1997). Осындай шешімге 1923 жылы 20 ақпанда А.З.Уәлиди де келген болатын. Басмашылар құрамында жүрген оған Т.Рысқұлов байланысшы жіберіп, оның кешірімге ие болғанын және Я.Рудзутақпен кездесу үшін келуіне болатынын хабарлайды. Сонымен қатар, Т.Рысқұлов осындай шешімді талқылау барысында «..жолдас Уәлидовтың қайда екендігі және соңғы жылдары немен айналысқаны белгісіз» деген сөздің де

* Аға Оқытушы, Тарих Ғылымдарының Кандидаты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, akhmetova.zhanat73@gmail.com
DOI :10.30546/100981.1.2024.0132

көтерілгенін ескертеді. А.З. Уәлидиге жазған жеке хатында Я.Рудзутақ: «Егер Сіз, қері қайтқыңыз келмеген жағдайда, сізге қажетті елге шығып кету жұмысын жеңілдетуді өз мойныма аламын»-деп жазды (Исхаков, 1997). Міне, осыдан кейін 23 ақпанда алдыңғы бөлімде сөз болған А.З.Уәлидидің В.И.Ленинге хаты жазылған болатын. Сонымен қатар, 1921 жылы М.Шоқайға да, 1923 жылы А.З.Уәлидиге де Түркістандағы Т.Рысқұловтың коммунист бола тұрып қуғындала бастағаны белгісіз болды деп айта қою қиын болар еді.

Өмірдің өзі көрсетіп бергеніндей ешқандай да эмиграциялық жолға бармай, отанында қалған Алаш зиялылары түгілі, ұлтының табиғи құқығы жолында күрес жүргізген немесе дұрыс пікір айтқан коммунистің тұғырнамадағы түрік қайраткерлерін кешіре алмаған РҚП(б) ОК-ның М. Шоқай мен А.З.Уәлидиді кешіруі екі талай еді. Мұны М.Шоқай да, А.З.Уәлиди де айқын ұғынса керек. Сондықтан да олар саналы түрде эмигрант тағдырын таңдап алды.

Мұстафа Шоқайдың эмиграцияға барар жолындағы естеліктеріне тоқтала кетейік. Парижде пайыз станциясында Шоқайларды Қазан татарларынан Фуат Тоқтар күтіп алды (Абдуақап, 2004). Шоқайды Петербургтағы Ресей мұсылмандарының ортақ саяси жұмыстары кезінен бері танитын Тоқтар бір жылдан бері Парижде болатын. Осы уақыт ішінде біраз французша үйреніп, қалаға да үйреніп қалған еді. Парижді қыдыртып, жол бастаған Тоқтар оларды отельге орналастырды. Осылайша ерлі-зайыпты Шоқайлар алғаш түскен күні Парижде жаттық көрмеді. Бірақ қуаныштары ұзаққа бармады. Бірнеше аптадан соң қолдағы бар ақша таусылды. Шоқайдың жұмыс табуы қажет еді, бірақ Парижге жаңа келген және тіл білмейтін оған жұмыс табылмады. Пәтер ақысын төлей алмай, көшеде қалу қауіпі туды. Мұның амалын Мария тапты. Ол үйді ресторанға айналдырып, Париждегі бойдақ орыс басқындарына үй тағамдарын жасап сататын болды. Бұл үшін қолда қалған соңғы 15 франкпен газетке хабарландыру берді. Хабарландыруда: «Мадам Шоқайдан, 5 франкке үш табақтан (тарелька) тұратын түскі ас. Алдын ала орын бөлгізіп қою қажет. Түскі ас 12.00 мен 15.00 арасында»,-делінді. Олардың бұл істері оңынан түсті. Ертеңіне алғашқы тапсырысты Ресейдің Ирандағы бұрыңғы елшісі берді. Мария ханым бұрыңғы елшіден келесі күн үшін 10 франк аванс алып, алғашқы ақылы тамағын дайындады (Абдуақап, 2004).

Париждегі алғашқы күндерінде Мұстафаға Мария орасан зор демеу болды. Ол үйде басқындарға тамақ дайындаумен қатар, театрда жұмыс істеп, түстен кейін Малчевский атындағы орыс хорына барып, ән салатын. Хормен бірге Париждің «Альгамбра», «Олимпия» және басқа театр сахналарына шыққан Мария үйіне келе саласымен ертеңгі күннің тамақ әзірліктеріне кірісетін. Мұсафа көкөніс тазалап, үстел мәзірін дайындап, жұбайының ауыр жүгін жеңілдетуге тырысатын. Сонымен қатар Мұстафаның баспасөзге жазған мақалалары үшін алған қаламақылары да үйдің кірісіне үлес қосатын. Бұл кезде Мұстафа француз тілін де үйренуге күш жұмсады (Абдуақап, 2004).

Шоқайдың 1923 жылдан бастап Париждегі орыс басқындарының баспасөзіне мақала жазуын жыл сайын арттыра түсуінің екі маңызды себебі бар еді. Біріншісі - қаламақысы, екіншісі - Түркістан мәселесін әлем жұртшылығына, әсіресе, Кеңестер Одағының халықтарына жеткізуі болатын. Ол мақалалары көбіне Кеңестердің жүргізіп отырған саясатының Түркістанның жергілікті халқының мүддесіне қайшы екенін көрсетуге бағытталды. Түркістандықтардың мемлекеттік басқару орындарында екінші дәрежелі билікке ие екеніне назар аударып, олардың басқарудың әр сатысында белсенді қызмет атқару қажеттігін баса көрсететін еді. Ол Кеңес өкіметін осы тұрғыдан қатаң сынға алатын. Сондықтан Шоқай Кеңестік Орта Азияда болып жатқан әлеуметтік және саяси өзгерістерге ашық қарсылық көрсеткен дара қайраткер ретінде ерекшеленді.

М. Шоқайдың эмиграциялық өмірінің алғашқы екі-үш жылы «өмір үшін күрес» және Францияға қалыптасу кезеңі болып өткенге ұқсады. Мысалы, 1923 жылы Германияда орын алған ауыр экономикалық дағдарыс уақытында ондағы инфляцияны пайдаланған М.Шоқай Мария Яковлевна екеуі алты ай Германияда тұрып, ақшаларын үнемдеуге мәжбүр болады (Шоқай,1997). Тек қана 1923 жылдан бастап олар Ногот (Ножан) қаласында тұрған. Күнкөріс қамымен М. Шоқай Керенскийдің «Дни» және Милюковтың «Последние новости» басылымдарына корректор болып қызмет істейді. Мария Шоқайдың және басқа да зерттеушілердің айтуына қарағанда, 1923 жылдан бастап М. Шоқай «орыс демократиясынан мүлдем теріс айналып, орыс баспасөзінен де қол үзген» (Шоқай,1997).

Біріншіден, шынайы түркістандық мүддені білдіретін мақалаларын бұл басылымдар баса қоймаған. Өйткені, эмиграциядағы орыс «демократтары» Ресей империясының ішіндегі Түркістан мен өзге орыс емес халықтарды мойындағысы келмейтін. Екіншіден, кезінде Түркістан ұлттық үкіметінің басшысы болған, өзі түрікшіл, тұтас Түркістан идеясын насихаттаушы тұлғаның өзге ұлттардың табиғи құқығына күле қарайтын орыс басылымдарында жұмыс істеуі оның саяси беделіне ор нұқсан келтіретін және өзіне деген сенімсіздік тудыратын. үшіншіден, М. Шоқай сол кездің өзінде тәуелсіз Түркістан баспасөзін ұйымдастыруды ойға алып, оның жолында белін бекем буғанға ұқсайды.

М.Шоқай Қеңестік Ресейдің қоластында қалған Түркістан мәселесіне халықаралық конференцияда көтеруге және әлем жұртшылығының назарын аударуға тырысқан. Мысалы, 1922-1923 жылдары (Т.Шағатай өзінің еңбегінде 1926 жыл десе, А. Оқтай 1925 жыл деп көрсетеді, ал 1923 жылы 24 шілдеде Швейцариядағы Лозанна конференциясы аяқталып, дүние жүзі Түркияның тәуелсіздігін мойындады). Швейцарияның Лозанна қаласында жиналған Түркияның тағдыры жөніндегі Халықаралық конференцияға Түркістан және жалпы түрік әлемі жөнінде М.Шоқай, А.Ысқақи, С.Мақсуди, Ф. Тоқтарлармен бірге өз талаптары мен қөзқарастарын білдірген үндеу жіберген.

М. Шоқай Түркістаннан Батыс Еуропаға келген бірқатар түрік саяси эмигранттарымен бірге түрік халықтарының азаттығы жолында күрес бастады.

Жоғарыда атап көрсетілген мақсатқа орай, Франция астанасы Парижде тұрып, М.Шоқай Стамбулда Зәки Уәлидидің бас редақторлық етуімен «Жаңа Түркістан» («Иени Түркістан») журналын ұйымдастырды (Шоқай,1997). М. Шоқай 1927 жылдың маусым айынан 1931 жылдың қыркүйек айына дейін «Жаңа Түркістан» журналына атсалысып, аса құнды мақалалар жазады (Оралтай, 1997)

Тұтас Түркістан үшін күрескен Түркістан саяси эмигранттарының азаттық қозғалысын көмескілендіріп, оларды Германияға соғыс жылдары қызмет еткен сатқындар ретінде көрсетуге тырысты. Біз осы жерде тіқелей «Түркістан легионы» ћәм М.Шоқайға қатысты бұндай пікірдің толық негізсіз екендігін айтамыз. Бізге дейін осындай пікірді осы мәселеге қатысты зерттеу еңбектерінде Ә.Тәкенов, М.Қойгелдиев, Г.Көкебаева, А.Кәкен, Б.Садықова, Ә.Бәкіров сынды тарихшылар мен зерттеушілер де айтқан болатын. Сонымен қатар, М.Шоқайдың да, «Түркістан легионының» да Қеңес Одағына қарсы соғысқан сатқын болмағандығын Т.Шағатай, А.Оқтай, Қ.Қанатбай, Қантемир, Х.Абдолла сияқты сол кезең куәгерлері де өз еңбектерінде толық дәлелдейді. Х.Абдолланың жеке архив қорындағы бірқатар мәліметтер мен деректерден де осындай тұжырымға келуге болады (ҚРОМА, 216қ.,1 т., 81,84 іс)

М.Шоқайға Германия үкіметі тарапынан «Франция мен Англияның шпионы» деген айып тағылған болатын. Бұндай айыптың толық негізсіздігіне Германия басшылығы тез арада көз жеткізді. Бірақ араңдатушыларға (Вали Қаюм болуы әбден мүмкін) ешқандай шара қолданылмады. Ал Қеңестік насихат машинасы М.Шоқайға

«Түркістан легионын құрушы», «Германияға сатылған опасыз» деген айыптар тақты. Ал шын мәнінде, М.Шоқай «Түркістан легионын» құруға қарсы болып, ауру мен аштықтан, адам айтқысыз айуандық қатынастың салдарынан қырылып жатқан түркістандықтарды өлімнен арашалап алу үшін оларды жұмысқа орналастыру жағдайын қарастырған. МШоқай тұтқындардың өте нашар жағдайы туралы әкімшілік орындарға жолдаған хатында: «Сіздер, немістер, өздеріңізді Еуропадағы ең мәдениетті адамдармыз деп санайсыз. Егер сіздердің мәдениеттеріңіз менің көріп жүргендерім болса, онда мен сендерге де тұтқындардың шеккен азабын қөрулеріңізді тілеймін» (Шоқай,1997). - деп жазған.

Легионер Қарыс Қанатбай «Менің Мұстафамен кедесуім» естелік-әңгімесінде Мұстафа былай деді деп еске алады: «Менің ең негізгі қамқорлығым сендердің әрқайсыңа біздің болашақ отанымызды-Түркістанды құру үшін қажетті әр түрлі іскерлік жұмыстарға орналастыру болмақ!» (Қанатбай, 1996) Бұл пікірді түркістандық соғыс тұтқыны, кейіннен Германияда қалған Жәкебай (Жантемір) Бапыш толығымен растай отырып былай дейді: «Мұстафа неміс басшыларымен сөйлескенде, түркістандықтардан легион құруға қарсы болған. Ол түркістандықтардың тұтқыннан босатылып, Германияның қәсіпорындарына жұмысқа орналастыруын талап еткен. Бұл, әрине, неміс басшылардың ол кездегі саясатына қайшы келгендігі түсінікті. Германияның әскери істер және эмигранттарымен шұғылданған кісілердің түрік тектес әскери тұтқындарды Мұстафа тірі тұрғанда басқа біреу арқылы басқартуы қиын екендігін әбден түсінгендігі мүмкін» (Бапыш, 2001). Сондықтан да М.Шоқай әдейі өлтірілген болуы әбден мүмкін. Бұл мәселенің анық-қанығына жетуді болашақ зерттеулеріміздің үлесіне қалдыра отырып, жоғарыдағы пікірлермен қеліспеуге ешқандай негізіміздің жоқтығын мәлімдейміз.

Біз ендігі жерде М.Шоқайдың өліміне қатысты мәселеге қысқаша тоқтала кетейік. М.Шоқайдың жары Мария ханым өз естелігінде Мұстафаны у беріп өлтірген деген пікірде екендігін білдіреді. «...мен Мұстафаның,-дейді Мария Шоқай, - өз ажалынан өлмегенін, оған у беріп өлтіргенін айтып қоймадым. Қантемир олай еместігіне мені сендірмек болып, бәріміз де сол науқасқа шалдығып, кейіннен айығып кеткен едік», - деді (Шоқай,1997). Ал Х.Абдуллин былай деп жазған болатын: «...Мұстафаның тамаша қимас досы, Солтүстік Осетияның мұсылманы Қантемір сол кезде қазақ жігіттерінің басшыларына - Кәрис Қанатбаевқа, Мәжит Айтбаевқа (қобызшы Қорқыт) және Мәулікеш Қайбалдинге (Асан Қайғы) бұл мәселені ешбір адамға айтпайтын құпия түрінде хабарлаған. Қантемірдің сөзін кейіннен, 1947 жылы «Түркістан сатқындарының» он күнге созылған процесінде Берлиндегі СС бас штабының Шығыс бөлімінің бастығы доктор Ольшердің орынбасары профессор Шлемс дәлелдеп берген» (ҚРОМА, 2164қ.,1т., 81 іс). Профессор Шлемс сот үстінде «49»-ды соттаған генерал-майор Қазболатовтың алдында былай деп жауап беріпті: «Мұстафа Шоқайды Шығыс министрі Розенбергтің тапсырмасы бойынша Вели Қаюм у беріп өлтірді. Бірақ бұл сұмдықты мен де, доқтор Ольшер де білмей қалдық, біз білген күнде бұл қайғылы оқиғаны болдырмайтын едік. Өйткені біз ешкімде де (Германияғада, Түркістанғада) бір тиын пайда түсірмейтін қылмыстың жасалуына жол бермеген болар едік. Кейіннен Вели Қаюмнің ешнәрсеге қабілеті жоқ екендігін өмірдің өзі көрсетті!» (ҚРОМА, 2164қ.,1т., 81 іс).

Ал енді, М.Шоқайды өлтірді деп күдік тағылған В.Каюмнан 1991 жылы Өзбекстаннан Германияға барған журналист Мұзафар Асаудуллаевқа «Мұстафа Шоқайға ешқашан у бермедім. Ол қайтыс болғанда екеуміз екі жерде едік» (Вали, 1997) - деп жауап берген. Сондай-ақ, Мария Шоқай 1943 жылы шілде және қараша айларында өзінің екі рет тұтқындалуын В.Каюмнан көреді. Және В.Каюмның өзіне Франциядан кетуге ұсыныс жасағанын, осыдан кейін В. Каюмға сенбегенін айтады

(Шоқай,1997). Міне, осы жоғарыда қелтірілген піқірлерге қарап М.Шоқайды В.Каюм өлтірді деп тұжырым жасауға болатын сияқты. Бірақ бұл мәселені басы ашық күйінде қалдыруды жөн көрдік.

Мұстафаның артында бай мұра қалды: ол 1917 жылы Ташкентте «Ұлұғ Түркістан», Қоқанда «Жаңа Түркістан», 1919 жылы Тбилисиде «Вольные горцы», «На рубеже», 1921 жылы Стамбұлда «Шәбнәме газетасы» газеттерін; сондай-ақ «Жаңа дүние» (1920), «Жаңа Түркістан» (1927-1937), «Түркістан» (1935), «Орта Азия» (1928) секілді француз, түрік, орыс тілдерінде кітаптар, «Жас Түркістан» журналын шығарып, т. б. да көптеген еңбектерін бастырып шығарды (Шоқай,1997).

Мұстафа Шоқайұлы жөнінде әлі арнайы еңбектер жазылады деген үміттеміз. Ол нақты дерекгерге, архив мәліметтеріне сүйене жазылуға тиіс. Басты мақсат - туған халқының мүддесі үшін тар жол, тайғақ қешуден өткен Мұстафа Шоқайдың шынайы бейнесін көрсету, әділ бағасын беру, орынсыз жаладан арашалау, ол туралы ащы шындықты боямау, бүркемелемей халыққа жеткізу парызымыз болып табылады.

Ұлттық зиялылардың өмір тарихын зерттегенде, атап айтқанда XX ғасырдың 20-30 жылдарын зерттегенде, қеңестік дәуірдегі тоталитарлық жүйеге, коммунистік партияның ұлттар туралы саясатына, оның ішінде шығыс халықтарымен қызыл империяның қарым-қатынасы мәселесін назардан тыс қалдырмау қажет. Өйткені баса айтып сол кездегі тоталитарлық жүйенің сын көтермейтін тұстарын ашып көрсетуге мүмкіндік туады. Отанынан жырақта жүріп өзінің елі, туған жері, сол жердегі халықтың бостандығы, теңдігі, егемендігі туралы бүкіл дүние жүзіне жар салған Мұстафа Шоқайдың еңбектерін, мұраларын жинау, оларды зерделеп оның қоғамдық-саяси қызметінің барлығы да тұтас Түркістанның тәуелсіздігі болғандығын зерттеп, қейінгі ұрпаққа жеткізу және Мұстафа Шоқайдың еңбектерін Қазақстан тарихының тарихнамасына қосу қазіргі қезеңдегі өөзекті мәселенің бірі екендігін мойындауымыз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шілдебай С. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. // Алматы, 2002, 164 б.
2. Қойгельдиев М. Түркістанның ұлы перзенті. // Қазақ тарихы. 1997, № 2, 21 б.
3. Исхақов С. М. А. З. Валиди пребывание у власти. // Отечественная история. 1997, № 7, стр. 55-75
4. Абдуақап Қара. Мұстафа Шоқай. // Алматы, 2004, 154 б.
5. Шоқай М., Шоқай М. Естеліктер. // Ыстанбұл. 1997, 271 б.
6. Оралтай Х. Мұстафа Шоқай және оның шетелдегі ізбасарлары. // Шоқай М., Шоқай М. Естеліктер. // Ыстанбұл. 1997, 271 б.
7. Оқтай А. Мұстафа Шоқай және түрікшілдік. // Түркістан. 1997. 26 наурыз-1 көкек
8. ҚРОМА. Р-2164-қ, 1 тізім 84 істер.
9. Қанатбай Қ. Менің Мұстафамен кездесуім..// Қазақ тарихы. № 5, 1996, 59б
10. Бапыш Ж. Жиырмасыншы ғасырдағы қазақ диаспорасы жайында. // Жас Түркістан. 2001, № 2, 85 б.
11. ҚРОМА. Р-2164-қ, 1 тізім, 81-іс, 4 п.
12. Вали Қаюмхан. "Мұстафа Шоқайды мен өлтірген жоқпын". өзбекшеден аударған М. Ерімбет. // Түркістан. 1997, 13-19 тамыз, 3 б.